

ПРАВОВЕ ОФОРМЛЕННЯ МІСЦЕВОЇ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ТА БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ У РЕГІОНІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Мирослава Лендьел,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології*

Ужгородського національного університету

Аналізується соціально-політичний контекст схвалення у країнах Центральної і Східної Європи законодавства, що визначає систему обрання представницьких органів влади місцевого рівня та правові форми застосування інструментів безпосередньої демократії. Визначаються спільні та унікальні характеристики правил формування місцевих легіслатур та обіймання посади мера муніципалітетів, проведення локальних референдумів як типової форми безпосередньої демократії.

Ключові слова: *Центральна і Східна Європа, місцеві вибори, представницький орган, мер, місцевий референдум, представницька демократія, безпосередня демократія.*

The social and the political context of the laws adoption that are defining the election system of the representative government bodies and the legal forms of the direct democracy instruments implementation in the Central and Eastern Europe countries are analyzed. The common and unique characteristics of the local legislature's and the municipalities mayor's position rules formation, of the local referendums as the most typical form of the direct democracy are carried out.

Keywords: *Central and Eastern Europe, local elections, representative body, mayor, local referendum, representative democracy, direct democracy.*

Мінімальною умовою для становлення та повноцінного функціонування режиму місцевої демократії є закріплення у праві сприятливих норм обрання локальних представницьких органів та безпосереднього залучення громадян до прийняття політико-владних рішень, тобто представницької та електоральної демократії. Це завдання було актуальним для постсоціалістичних країн Центральної і Східної Європи (далі – ЦСЄ), де правовий фундамент для демократичних режимів володарювання у муніципалітетах почав формуватися лише у 1990-х роках, одночасно або після проведення інших соціально-політичних трансформацій. Можна припустити, що на темпи ухвалення та зміст законодавства, що визначав порядок обрання органів місцевого самоврядування, форми прямої демократії впливала соціально-політична ситуація в країнах, інтереси еліт та інші фактори, які необхідно дослідити.

Питання інститутів місцевого самоврядування та демократії в інших постсоціалістичних країнах Європи мало охоплені вітчизняною наукою. Емпіричний матеріал про систему управління на локальному рівні у країнах ЦСЄ є узагальненим лише у посібнику А. Некряч [5]. Системи виборів та референдумів, зокрема на місцевому рівні, розглядають автори на чолі з Д. Ковриженком [1], а також Є. Юрійчук [11], однак у фрагментарній формі щодо аналізу середовища, в якому ці норми схвалювалися. І. Хавруку належить поки що єдине в Україні порівняльне дослідження застосування інституту референдуму як форми безпосередньої демократії у постсоціалістичних суспільствах, зокрема в Україні, Білорусі та Росії [9]. Концептуальні питання політичної участі на місцевому рівні були проаналізовані О. Захарченко [2].

Беручи до уваги актуальність проблеми та недослідженість її багатьох аспектів, визначаємо метою даної статті аналіз соціально-політичного контексту, в якому схвалювалося законодавство про форми та процедури представницької та прямої демократії, а також визначення спільних та специфічних характеристик відповідних правових норм у країнах регіону ЦСЄ.

Зміна політичних еліт у результаті проведення загальних, відкритих, справедливих виборів є базовим елементом демократичного процесу, який забезпечує легітимність функціонування владних інститутів. Таке середовище є засадничою основою для забезпечення режиму демократії не лише на національному, а й на локальному рівні, де, окрім того, у випадку малих територіальних спільнот, громадяни особисто знають очільників, які претендують на виборчі посади.

Зауважимо, що у постсоціалістичних суспільствах ЦСЄ зміст демократичного транзиту сприймався насамперед як заперечення монополії на владу однієї партії, перехід до політичної конкуренції, результати якої визначаються під час виборів. Саме тому у всіх країнах регіону, незважаючи на відмінні траєкторії політичної трансформації, була приділена надмірна увага інженерії виборчих систем і процесів. Подекуди режими, які склалися, можна найбільш влучно ідентифікувати саме як виборчу демократію, беручи до уваги, що критерієм демократичності держави і суспільства вважався саме бездоганний спосіб організації змагання для політичних опонентів, тому поширення набув принцип, що результати виборів є набагато важливішими за інші форми політичного самовираження. Для справедливості зауважимо, що у значній частині країн ЦСЄ, зокрема у пострадянських, увага еліт приділялася не стільки створенню середовища, яке б гарантувало проведення вільних і чесних виборів, а дизайну сприятливих для правлячих сил правил.

Каркас першої демократичної електоральної системи – так званий інституційний вибір, який був зроблений у постсоціалістичних країнах, як правило, у період 1989-1991 років визначався наявним співвідношенням політичних сил. У країнах, де нова політична еліта – колишня опозиція – могла сподіватися на масову підтримку громадян, відбувався рух до змішаної чи до пропорційної систем. Водночас, у політичних системах, де влада на національному рівні контролювалася «старою» комуністичною елітою, переважали настрої збереження мажоритарного виборчого принципу. У суспільствах, де впевненості у перемозі не мала жодна політична сила, виборчі системи розвивалися еволюційним шляхом і увага приділялася PR-технологіям.

Обрання дизайну електоральних систем можна зрозуміти лише у контексті політичного режиму, який склався у країні, або, якщо мова йде про перехідне суспільство, у зв'язку зі спрямуванням інституційних змін [19]. Водночас, дослідники роблять висновок, що система виборів у початковий період транзиту мала мінімальний вплив на рівень демократизації політичного режиму в країні, виконувала інструментальну роль у руках сил, які контролювали парламенти, і тому відображала рівень структуризації основних політичних гравців та інституалізації «оновленої» держави [24]. Так, перші демократичні вибори національних парламентів (у деяких випадках – однієї з палат) відбувалися в рамках пропорційної системи у Боснії та Герцеговині, Естонії, Латвії, Молдові, Румунії, Словаччині, Словенії, Чехії, змішаної – в Азербайджані, Болгарії, Вірменії, Грузії, Литві, Польщі, Росії, Угорщині, Хорватії, Югославії, мажоритарної – в Албанії, Білорусі, Македонії, Україні.

Відразу після проведення установчих виборів у багатьох державах електоральна система була модифікована новообраними складами парламентів, а точніше – правлячими коаліціями, які у більшості центральноєвропейських суспільств були сформовані опозиційними силами. Основним трендом оновлення виборчих систем на постсоціалістичному просторі було підвищення порогу потрапляння у представницькі органи, якщо мова йшла про пропорційні та змішані випадки, з метою підвищення ефективності функціонування партій, структуризації політикуму [14, р. 358]. При тім у суспільствах, де розстановка сил між партіями упродовж першого постсоціалістичного десятиліття не набула ясності, досить довго зберігалися змішана та мажоритарна системи і відбувалася модифікація виборчої інженерії шляхом зміни округів для створення сприятливих умов для провладних кандидатів-мажоритарників.

Про певну політичну поляризацію та партійну структуризацію у суспільствах регіону свідчить обставина, що станом на 2010 рік, порівняно з інституційним вибором 1989-1991 років, список держав, де застосовувалися пропорційні правила вибору парламенту, був змінений і складався з Албанії, Боснії і Герцеговини (Палата Представників), Естонії, Косова, Латвії, Македонії, Молдови, Польщі (Сейм), Російської Федерації (Державна Дума), Сербії, Словаччини, Словенії (Національна Асамблея), України, Хорватії, Чехії (Палата Депутатів), Чорногорії. Таким чином, з європейських держав постсоціалістичного світу в «мажоритарниках» залишилася лише Білорусь та Азербайджан, у якому запроваджена у 2002 році пропорційна система знову була замінена цим принципом.

Невпевненість у стабільності електоральних правил гри у більшості суспільств ЦСЄ зумовлює відсутність загальноприйнятої практики кодифікації виборчого законодавства. У багатьох постсоціалістичних країнах проведення кодифікації є недоцільним або з огляду на нестабільність правової системи в цілому, або ж через невизначеність важливих для проведення виборів питань (щодо розширення прав етнічних меншин, надання можливості участі у виборах виборцям, які проживають за кордоном, у випадку місцевих перегонів – іноземцям). Однак прецедент усталення виборчого поля є встановленим у Білорусі, де у лютому 2000 році був прийнятий Виборчий кодекс,

який регулює систему та процедури проведення виборів усіх рівнів, включно місцевих рад [4]. Також подібні документи діють в Азербайджані (з 2003 року) [3], Албанії (з 2000 року), Боснії та Герцеговині (з 2001 року), Вірменії (з 1999 року), Грузії (з 2004 року), Молдові (з 2000 року) [18].

Структуру проведення місцевих виборів у ЦСЄ теж не оминула участь заручниці інтересів еліт, до того ж різного рівня: якщо національні еліти є об'єктивно більш зацікавленими у пропорційних засадах формування локальних представницьких органів, допуску до перегонів лише партій чи їх блоків, створюючи у такий спосіб свої політичні «майданчики» у муніципалітетах, то локальні еліти схильються до мажоритарних змагань і до кандидування від власного імені чи від виборців, об'єднаних місцем проживання. Водночас, якщо в деяких державах правила обирання представницьких органів та голів муніципалітетів залишалися без змін упродовж усього постсоціалістичного етапу, то в інших – підлягали кон'юнктурі ще більше, аніж загальнонаціональні перегони.

Окрім конкурентних інтересів політичних сил, система обрання місцевих органів влади залежить ще від багатьох чинників. З них важливим є фактор територіального устрою держави, позаяк у федеративних (конфедеративних) утвореннях вибори регламентуються, як правило, крім загальнонаціональних органів влади також субнаціональними і тому часто відбуваються за різними системами та процедурами, у відмінні строки на різних територіях (Боснія та Герцеговина, РФ). Тип національних виборчих систем теж віддзеркалюється у принципах виборів представницьких органів та мерів, хоча ця залежність не є безпосередньою, оскільки враховується локальна специфіка. Так, у Литві, на відміну від парламенту, який обирається за змішаною системою, для місцевих представницьких органів діє пропорційний принцип. У Хорватії – навпаки, змішані засади діють на локальному рівні, на відміну від національного парламенту, який обирається за пропорційною системою.

На вибір принципів представництва також впливає розмір муніципалітетів або тип адміністративно-територіальних одиниць, навіть у рамках однієї національної системи: мова йде, наприклад, про Польщу, Угорщину, Україну, Словенію [20]. Як правило, у малих громадах для відображення локальних соціально-економічних інтересів, які є здебільшого гомогенними, перевага надається мажоритарним засадам, або ж – можливості кандидування об'єднанням громадян за місцем проживання. Також виборчі системи є зорієнтованими на персоніфікацію виборів, яка забезпечується, окрім мажоритарності, преференційним голосуванням, помірною величиною округу, кількістю місць у представницьких органах [1]. Також було використано досвід деяких західних демократій (Іспанії), де у громадах з чисельністю населення менш ніж 100 осіб локальні представництва замінюються асамблеями громадян (наприклад, у РФ) [8].

У більшості країн регіону ЦСЄ можливими суб'єктами висування кандидатів для участі у місцевих виборах представницьких органів є партії, блоки, коаліції партій, громадські організації, виборці за місцем проживання. Зокрема, у Польщі структури, які пропонують кандидатів, мають назву «виборчі комітети», які можуть утворюватися політичними силами, громадськими організаціями та виборцями за місцем проживання.

Таким чином, для обрання локальних представницьких структур у багатьох постсоціалістичних країнах, подібно до суспільств «старої Європи», встановлені більш ліберальні правила для потенційних кандидатів, аніж під час загальнонаціональних перегонів: передбачається можливість самовисування або висування незалежних кандидатів об'єднаннями виборців, громадськими організаціями. Цей процес частково спрямовується завдяки інституту збору підписних листів [1, с. 34-36]. Водночас, задіяний механізм розподілу мандатів між суб'єктами виборів у більшості країн ЦСЄ є спрямованим на просування «великих», здебільшого парламентських партій, чого можна досягти за допомогою мажоритарної виборчої системи відносної більшості та системи єдиного голосу, що передається, розподілом мандатів на основі метода д'Ондта (наприклад: Естонія, Словенія, Чехія), виборчих бар'єрів (наприклад: Латвія – 5%, Литва – 5%, Польща – 5%, Чехія – 5%) [7, с. 11-13]. У Білорусі, де право висувати кандидатів у депутати органів місцевого самоврядування мають зареєстровані локальні осередки партій, їх нейтралізація відбулася шляхом підвищення ставки орендної плати за офісні приміщення, що мало наслідком суттєве скорочення цих структур [12, с. 432-433].

Для виборів мерів на постсоціалістичному просторі використовуються різні системи: непрямі вибори чи навіть призначення місцевого очільника відповідними представницькими органами (Азербайджан, Білорусь, Грузія, Естонія, Латвія, Литва, РФ (у деяких суб'єктах федерації), Сербія,

Чехія), мажоритарна система абсолютної більшості (Албанія, Болгарія, Боснія та Герцеговина, Косово, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Словенія, Словаччина, Хорватія, Чорногорія), мажоритарна система відносної більшості (Вірменія, Угорщина, Україна) [1, с. 38]. У Росії, беручи до уваги різноманітність систем самоврядування, зумовлених федеративним устроєм, у регіонах застосовуються усі перераховані та навіть не згадані у вищенаведеному переліку засади виборів глав місцевих адміністрацій.

Зауважимо, що для потреб визначення інституційних основ функціонування «дуже локальної демократії» важливо зауважити як формуються органи управління на рівні нижчому за муніципалітет у країнах, де така низова структуризація територіальних громад є передбаченою (Албанія, Грузія, Вірменія, РФ, Польща). Наприклад, в Албанії сільські муніципалітети (комуни) поділяються на окремі села, де виконавчі функції здійснює старійшина, водночас репрезентуючи інтереси жителів свого поселення в межах усієї громади. Посада старійшини обіймається на добровільних засадах, а кандидатури добираються дорадчою радою села [21, р. 48].

Як відомо, в обговоренні доцільності використання процедур безпосередньої демократії сформувалися дві протилежні позиції. Прихильники однієї з них стверджують, що прямі механізми прийняття рішення громадянами суперечать принципам представницької демократії, навколо якої сформовані політичні системи більшості країн світу. Опоненти ж наголошують, що насправді існує лише невеликий перелік питань, які не можуть бути вирішені безпосереднім волевиявленням громадян, зокрема на локальному рівні, де обговорювані проблеми є доволі простими для формування позиції кожною особою, що має право голосу.

Наша позиція полягає в тому, що унікальною ознакою місцевої демократії є саме органічне поєднання форм безпосередньої та представницької демократії, що пояснюється її функціонуванням на рівні локальних спільнот, де сформувався комплекс таких феноменів: «фізична» близькість влади до населення, зрозумілість для громадян порядку денного місцевої політики, їх об'єктивна зацікавленість у вирішенні локальних проблем, водночас, забезпечення легітимності владних відносин існуванням класичних представницьких органів.

У спрощеному розумінні зміст концепту безпосередньої демократії насамперед ототожнюється з виборами, інститутом референдуму, хоча, без сумніву, включає також інші форми, зокрема ті, рішення яких є обов'язковим для органів самоврядування: загальні збори (сходи), правотворча ініціатива, народне вето, відкликання обраних представників, розпуск вибраного органу влади [10, с. 113]. Але ми зосередимо нашу увагу саме на аналізі правового регулювання локальних референдумів, а також визначення форм прямої участі, які є специфічними для країн ЦСЄ.

У країнах цільового регіону, зокрема центральної її частини, референдуми були інтегрованими у правовий каркас політичних систем ще на початку 1990-х років – насамперед завдяки переконанню нових еліт, що саме безпосередня демократія та розширення політичної участі є найкращим запобіжником щодо повернення до авторитарних політичних режимів. Суттєвим чинником, який сприяв інституалізації референдумів, зокрема місцевих, був так званий «децентралізаційний потяг» – бажання локальних громад самостійно вирішувати питання про свою адміністративно-територіальну приналежність [25, с. 402].

З теоретико-правової точки зору, концепція способів законодавчого регулювання місцевого референдуму є трирівневою та передбачає наявність: конституційних положень; спеціальних загальнонаціональних законів та / чи включення відповідного регулювання до інших нормативно-правових актів; спеціального регулювання на локальному рівні, а у випадку федеративного устрою – ще й на регіональному. Варто зауважити, що у більшості країн Європи здійснення місцевих референдумів не регулюється національними конституціями, однак країни, які упродовж другої половини ХХ століття потерпали від недемократичних режимів, передбачили норми про опитування громадян на найвищому правовому рівні: зокрема, мова йде про Албанію, Болгарію, Польщу, Росію, Словаччину, Угорщину [27]. Непряме посилення на можливість проведення локальних референдумів міститься у Хартії основних прав і свобод у Чехії. На рівні законів здійснення референдумів (деколи, окрім конституційних положень) регламентується, наприклад, у Албанії, Болгарії, Вірменії, Польщі, Угорщині, Хорватії, Росії, Македонії, Чехії. В деяких країнах, не лише федеративній Росії, національне законодавство передбачає лише основні норми запровадження цієї форми демократії: решта положень визначаються у місцевих нормативних актах (Естонія, Хорватія, Македонія).

Спеціальне регулювання здійснення цієї форми прямої демократії не передбачено у правовому полі Грузії, Латвії, Литви. Зокрема, в останній зі згаданих країн муніципалітети мають право на

проведення на своїй території лише консультаційних опитувань громадян [23]. Ситуація в Грузії пояснюється насамперед побоюванням національних еліт щодо потенційного використання інструменту місцевого волевиявлення для сепаратистських настроїв у прикордонних регіонах країни, тому національна конституція дозволяє проведення лише загальнонаціонального референдуму [16].

Здійснювати аналіз спільних та особливих характеристик правових норм, що регулюють використання інструменту референдуму, є найбільш доцільним за схемою визначення суб'єктів ініціативи, рівня використання його результатів, ідентифікації можливості винесення на обговорення питань щодо місцевих фінансів, поділу громад, відкликання депутатів. Насправді, на постсоціалістичному просторі процедура застосування референдуму варіює за багатьма критеріями. У переважній більшості країн ЦСЄ право на ініціювання місцевого опитування мають два суб'єкти – виборці (є необхідною підтримка ідеї певним відсотком громадян, який коливається від 1 % до 30 %), місцеві представницькі органи. У Болгарії, окрім того, суб'єктом ініціативи є мер, що пояснюється його розширеними повноваженнями, у Білорусі, Вірменії, деяких інших пострадянських країн – голови виконавчих органів. У Румунії, навпаки, право пропонувати проведення референдуму має лише місцевий представницький орган.

Водночас, постсоціалістичні суспільства обрали радикальний характер використання результатів референдумів – у всіх цільових країнах вони мають зобов'язальний характер для місцевих органів влади, окрім, знову ж таки, Білорусі, Естонії, Румунії, де опитування виконують роль інструменту консультацій. Необхідний мінімум участі громадян у референдумах здебільшого становить 50 %, однак у Польщі вимоги законодавства є більш ліберальними – 30 %, у Білорусі – необхідна частка громадян узагалі невизначена, у федеративній Росії – це питання належить до компетенції суб'єктів федерації.

До речі, лише у Польщі та Росії (з 2003 року) на референдум може виноситися питання, що стосується місцевих фінансів, зокрема запровадження нових чи відміни старих податків. Притім Румунія, де законодавчі норми регулювання місцевих опитувань є найбільш консервативними, належить до груп держав, у яких на обговорення громадян не виноситься питання про розділення громад, поряд з Азербайджаном, Республікою Сербською у складі Боснії і Герцеговини, Косова, Македонії, Молдови. Щодо можливості відкликання депутатів та посадових осіб самоврядування посередництвом локального референдуму, пострадянські суспільства розділилися на дві однакові за кількістю країн групи.

Аналізуючи спільні характеристики правового інституту локального референдуму в регіоні ЦСЄ, скористаємося, дещо доопрацювавши, доробком М. Сміта, який виділив такі ознаки: 1) зобов'язальний характер локальних референдумів у більшості країн; 2) обов'язковий поріг явки громадян для участі в опитуваннях, який здебільшого становить 50 % мешканців муніципалітету; 3) рішення про оголошення референдуму приймають мери / місцеві представницькі органи, навіть за умови їх ініціювання громадянами, що призводить до довільного інтерпретування законодавчих норм про його правомірність; 4) громадяни, як правило, відчують брак інформації про сутність питання, яке виноситься на обговорення [26].

Водночас, на основі аналізу нормативного забезпечення та практики використання інструменту місцевих референдумів, а точніше, відсутності у багатьох країнах прецедентів результативних опитувань, а у деяких – навіть випадків їх ініціювання, можна зробити висновок, що цей інститут у пострадянському ареалі країн виконує роль лише данини «моді» щодо легітимізації цього феномену [28].

У ЦСЄ у постсоціалістичний період, окрім референдумів, яким належить першість за критерієм популярності, були інституалізовані інші форми безпосередньої демократії. Так, у країнах, яким притаманні малі муніципалітети, законодавство дозволяє проводити громадянські асамблеї (збори). У Словенії асамблея може бути скликана з ініціативи мера, місцевого представницького органу або ж, щонайменше, 5 % громадян муніципалітету чи його окремої частини, жителі якого будуть збиратися [22, р. 7]. В Угорщині є регламентована можливість застосування локальних громадянських ініціатив, зокрема представницькі органи визначають конкретну процедуру їх практичної реалізації. Водночас, базовий закон про самоврядування зазначає, що мінімальна кількість громадян, які мають право на висунення ініціативи, має становити 5-10 % (точний відсоток визначається локальними органами влади) [15, р. 27]. У Польщі, де гміни є великими за розміром, використовується інструментарій безпосередньої демократії у солецтвах – як правило, окремих населених пунктах, які входять до складу муніципалітету.

У пострадянських європейських країнах сформована упродовж 1990-2000-х років правова основа дозволяє застосовувати різноманітні механізми прямої демократії. Їх перелік загалом подібний до інструментів, які розроблені у центральноевропейських суспільствах: окрім місцевих референдумів, легітимізованими є громадянські асамблеї (збори, сходи), громадянські (народні) ініціативи тощо. Наприклад, у Білорусі законодавча база дозволяє, окрім виборів, проведення локальних референдумів, відкликання депутатів, у Вірменії цей перелік обмежується виборами та референдумами [17, р. 120-121]. Інша справа, чи просто скористатися цими можливостями, беручи до уваги забюрократизовані процедури їх організації.

У країнах, де існує феномен гіперфрагментації муніципалітетів, здійснення місцевого самоврядування можливе виключно з використанням каналів прямої демократії. Наприклад, в Азербайджані у громадах з чисельністю населення до 500 осіб локальні управлінські рішення приймаються на зборах громадян, за умови, що рівень їх присутності становитиме не менш як 25 % від загальної кількості. До компетенції зборів входять питання місцевого значення, зокрема прийняття чи зміна статуту муніципалітету [28]. Подібна ж ситуація склалася у малих утвореннях РФ. Водночас, у пострадянських країнах використовуються також механізми дорадчої демократії у формі самоорганізації громадян мікрорайонів, кварталів та будинків [17, р. 120-121].

Таким чином, систематизований матеріал демонструє, що місцеві органи влади у постсоціалістичному ареалі країн формуються за відмінними системами і, подеколи, на території однієї держави запроваджено різні засади їх обрання. Ця різноманітність пояснюється набором чинників – від історичних традицій, політичної кон'юнктури до типу територіального устрою, розміру муніципалітетів. Водночас, можна погодитися з позицією, що правовий фасад виборів – не єдиний визначальний чинник для інституалізації місцевої демократії: у країнах пострадянського простору існує значна різниця між формою правового забезпечення локальних перегонів та їх практичною реалізацією.

Основна відмінність між східно- і центральноевропейськими ареалами полягає в тому, що у колишніх республіках СРСР, на відміну від сусідів, практичне використання демократичних форм волевиявлення (насамперед – локальних референдумів) ускладнюється колізіями з іншими правовими актами, авторитарними інструментами стримування чи спрямування народної ініціативи, застосування її владою для своїх корпоративних цілей. При цьому на вибір інших форм прямої демократії впливають історичні традиції та структура територіальної організації суспільства.

1. **Вибори в Європейському Союзі** / Ред. Д. С. Ковриженка; Лабораторія законодавчих ініціатив. – К.: ФАДА, ЛТД, 2006. – 156 с.
2. **Захарченко О.** Роль участі громадськості в розвитку місцевого самоврядування: теоретичні аспекти / Ольга Захарченко // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». – 2002. – Том 20: Серія «Політичні науки». – С. 9-13.
3. **Избирательный кодекс Азербайджанской Республики**, Утвержден Законом Азербайджанской Республик от 27 мая 2003 года №461-ПГ (по состоянию на 5 марта 2010 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=9599. – Назва з титул. екрану.
4. **Избирательный кодекс Республики Беларусь**, 11 февраля 2000 г. № 370-3, Принят Палатой представителей 24 января 2000 года Одобрен Советом Республики 31 января 2000 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsby.org/by/2010/01/20/text12903.htm>. – Назва з титул. екрану.
5. **Некряч А. І.** Органи місцевого управління в постсоціалістичних країнах Європи: політологічний зріз: Навчальний посібник / Анастасія Іванівна Некряч. – Херсон: МУБІП, 2002. – 109 с.
6. **Референдуми в Європейському Союзі** / Ред. Д. С. Ковриженка. – К.: ФАДА, ЛТД, 2007. – 186 с.
7. **Устрій, завдання та практика функціонування територіального самоврядування у Польщі**: Товариство Східноєвропейський демократичний центр. – Варшава, 2006. – 38 с.
8. **Федеральный закон от 6 октября 2003 года N131-ФЗ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации»** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?Regnom=5062. – Назва з титул. екрану.
9. **Хаврук І. А.** Референдуми в перехідних демократіях (на прикладі України, Білорусі та Росії): дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.02. «Політичні інститути та процеси» / Ігор Анатолієвич Хаврук. – Рівне, 2005. – 257 с.
10. **Шведа Ю.** Референдум як політичний інститут в умовах сучасної демократії / Юрій Шведа // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4 (25). – С. 112-124.
11. **Юрійчук Є.** Виборчі процеси в постсоціалістичних державах: шляхи демократизації [Електронний ресурс] / Євгенія Юрійчук. – Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 4 (6). – Режим доступу:

http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2006_4/visnyk_st_26.pdf. – Назва з титул. екрану. **12.** Юрійчук Є. Електоральна легітимізація державної влади в Республіці Беларусь у 2007-2008 рр. / Євгенія Юрійчук // Політологічні та соціологічні студії: Збірник наукових праць. – Том VIII: Тематичний випуск. Україна, Білорусь, Польща та Литва: від колізії минулого до спільних європейських цінностей та перспектив співпраці. – Чернівці: «Букрек», 2009. – С. 430-443. **13.** Bielasiak J. Regime Diversity and Electoral Systems in Post-Communism / Jack Bielasiak // Journal of Communist Studies and Transition Politics. - Vol. 22. – 2006. – № 4. – 2006. – P. 407-430. **14.** Birch S. Electoral Systems and Party Systems in Europe East and West / Susan Birch // Perspectives on European Politics and Society. – 2001. – Vol. 2. – № 3. – P. 355-377. **15.** Bragyova A. Hungary: Country Report / Andras Bragyova, Mbrta Dezso. – C2D Working Paper Series. – 2000. – Issue 7. – C2D – Centre for Research on Direct Democracy. – 31 p. **16.** The Constitution of Georgia, Adopted on 24 August 1995, Last amendment 27.12.06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.parliament.ge/files/68_1944_951190_CONSTIT_27_12.06.pdf. – Назва з титул. екрану. **17.** Decentralization and Local Democracy in the World: First Global Report 2008: United Cities and Local Governments, The World Bank, 2008. – 342 p. **18.** Election Law Compendium of Central and Eastern Europe: The International Foundation for Election Systems (IFES), Washington D.C., 2002. – 551 p. **19.** Electoral System Design: The New International IDEA Handbook [Електронний ресурс]. – International Institute for Democracy and Electoral Assistance 2005 (Reprinted 2008). – Режим доступу: <http://www.idea.int/publications/esd>. – Назва з титул. екрану. **20.** Electoral Systems and Voting Procedures at Local Level. – Council of Europe, Regional Authorities in Europe. – № 68. – 50 p. **21.** Hoxha A. Local Government in Albania / Artan Hoxha // Stabilization of Local Governments: Ed. E. Kandevea. – Budapest: OSI/LGI, 2000. – P. 41-88. **22.** Luksic I. Slovenia: Country Report / Igor Luksic. – C2D Working Paper Series. – 2000. – Vol. 10. - C2D – Centre for Research on Direct Democracy. – 14 p. **23.** Referendums in Europe An Analysis of the Legal Rules in European States, Report adopted by the Council for Democratic Elections at its 14th meeting (Venice, 20 October 2005) and the Venice Commission at its 64th plenary session (Venice, 21-22 October 2005) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/docs/2005/CDL-AD\(2005\)034-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2005/CDL-AD(2005)034-e.pdf). – Назва з титул. екрану. **24.** Simon J. Electoral Systems and Democracy in Central Europe, 1990-1994 / Јанољ Simon // International Political Science Review. – 1997. – Vol. 18. – № 4. – P. 361-379. **25.** Smith M.L. Cesty k efektivnı pınnıj demokracii:českı mnstnı referenda v regionılnım srovnıbnı / Michael L. Smith // Politologicky Casopis. – 2006. - № 4. – S. 399-422. **26.** Smith M.L. Is Direct Democracy Good for Environment? A Re-examination of the Link from the Perspective of Central and Eastern Europe [Електронний ресурс] / Michael L. Smith. – Режим доступу: <http://www.iandrinstitute.org/Symposium2007/Smith.pdf>. – Назва з титул. екрану. **27.** Vojtechova H. The Role of Local Referenda [Електронний ресурс] / Hana Vojtechova. – Режим доступу: <http://www.argonaproject.eu/docs/argona-del-16a-the-role-of-local-referenda.pdf>. – Назва з титул. екрану. **28.** Wheatley J. Direct Democracy in the Commonwealth of Independent States: The State of the Art [Електронний ресурс] / Jonathan Wheatley. - C2D Working Paper Series, 28/2008. – Режим доступу: http://www.c2d.ch/files/C2D_WP28.pdf. – Назва з титул. екрану.